

De rol van de illegale bellettrie in bezet Nederland

Noraini Schipper

3729297

Onderzoeksseminar III

Nederlands Verzet in de Tweede Wereldoorlog

4 juni 2014

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk één – De nieuwe situatie	6
De bezetting in fasen	6
Hoofdstuk twee – Geweld	12
Rotterdam	13
Executies	15
Koppeling in fasen	18
Hoofdstuk drie – Bemoediging	20
Behouden van moed	20
Koningshuis	23
Bemoediging in fasen	25
Hoofdstuk vier – Oproep tot verzet	27
Tegenwerken van de nazificering	28
Motivering voor het actieve verzet	31
Oproep tot verzet in fasen	33
Conclusie	35
Literatuurlijst	37

*In Flanders fields the poppies blow
Between the crosses, row on row,
That mark our place; and in the sky
The larks, still bravely singing, fly
Scarce heard amid the guns below.*

*We are the Dead. Short days ago
We lived, felt dawn, saw sunset glow,
Loved and were loved, and now we lie
In Flanders fields.*

*Take up our quarrel with the foe
To you from failing hands we throw
The torch; be yours to hold it high.
If ye break faith with us who die
We shall not sleep, though poppies grow
In Flanders fields*

- John McCrae, mei 1915¹

Op 2 mei 1915 kwam de Canadese luitenant Alexis Helmer om tijdens de Tweede Slag om Yper. Hij diende in dezelfde artillerie als zijn vriend, de Canadese militaire dokter en commandant majoor John McCrae. McCrae was de dokter van de brigade en hem werd gevraagd om de begrafenis van Helmer voor te bereiden. Normaal gesproken was dit de taak van de kapelaan, maar die had ergens anders een verplichting. Zeer waarschijnlijk schreef McCrae na de begrafenis zijn beroemde gedicht *In Flanders Fields*.²

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden veel gedichten geschreven. Het was echter voor het eerst dat werd gedaan door soldaten aan het front. Deze *war poets* schreven over de ervaringen die ze opdeden tijdens de oorlog. Veel van deze gedichten werden gepubliceerd in de kranten aan het thuisfront.

Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak was de rol van de *war poet* al zo erg ingeburgerd dat, op het moment dat er geen gedichten in de krant verschenen, de afwezigheid van de dichters onderwerp van discussie was. Toch is er ook tijdens de Tweede Wereldoorlog veel geschreven, zo ook in Nederland.

Nederland had het geluk gedurende de Eerste Wereldoorlog neutraal te kunnen blijven. In de Tweede Wereldoorlog was dit niet het geval, op 15 mei 1940 capituleerde Nederland. Met de inval van de Duitsers brak er een nieuwe periode aan voor de Nederlandse

¹ 'In Flanders Fields', <http://www.greatwar.co.uk/poems/john-mccrae-in-flanders-fields.htm> (3 juni 2014).

² 'In Flanders Fields', <http://www.greatwar.co.uk/poems/john-mccrae-in-flanders-fields.htm> (3 juni 2014).

bevolking. De Duitsers hadden met de bezetting drie doelen. Ze wilden gebruik maken van het Nederlandse economische potentieel voor de Duitse oorlogsbelangen, ze wilden de Joden en zigeuners deporteren en ze wilden van Nederland een nationaalsocialistische staat maken, dit wordt ook wel nazificatie genoemd.³ Er werd door de Duitse bezetter gedacht dat Nederland gemakkelijk te nazificeren zou zijn, hier vergisten ze zich echter. De illegale belletrïe is onderdeel geweest van deze mislukking.

Over de reden waarom John McCrae zijn gedicht *In Flanders Fields* heeft geschreven bestaat veel onduidelijkheid. Een van de redenen die wordt aangedragen is dat McCrae na de begrafenis van Helmer het gedicht schreef in een poging om zichzelf te kalmeren. Het was een poging om met zijn gevoelens die het verlies met zich mee bracht om te gaan.⁴ Vlak na mei 1940 was in de etalages van de Nederlandse boekwinkel dan ook de tekst te vinden die op dit soort gevoelens in speelde. ‘Boeken hebben reeds velen troost gebracht. Een goed boek geeft nieuwe kracht. Koop heden een boek’. Het was een poging tot nieuwe klantenbinding, maar nog nooit was een reclametekst zo waar en schrijnend geweest. De bevolking had behoefte aan de troost van het geschreven woord.⁵

Het doel van dit paper is het vinden van een antwoord op de vraag hoe de illegale belletrïe werd gebruikt om met de veranderingen die de Duitse bezetting tussen 1940 en 1945 met zich mee bracht, om te gaan. Het eerste hoofdstuk zal ingaan op de veranderingen die de Duitse bezetting met zich mee bracht. Welke maatregelen die de Duitse bezetter nam, hadden grote impact op het dagelijks leven van de Nederlandse burgers? Hierbij zal ook gekeken worden naar de veranderingen die de bezetting met zich mee bracht ten opzichte van de literatuur.

Het *Vrij Nederlands Liedboek*, wat gepubliceerd is op 1 april 1944 door *De Bezige Bij*, geeft volgens Chris van der Heijden een goed overzicht van de onderwerpen waar de illegale schrijvers, uitgevers en drukkers mee bezig waren.⁶ Daarnaast geeft *Het vrij Nederlands liedboek* een genuanceerd beeld van de illegale belletrïe. De gedichten die in de bundel zijn gepubliceerd geven een goed beeld van de dingen die de schrijvers bezig hielden. Dit komt mede doordat er naast optimistische gedichten ook werk is opgenomen met een moedeloze toon. Een belangrijk element hierin is dat er geen aanleiding is om bij de opgenomen gedichten aan te nemen dat de auteur zich los heeft gemaakt van de werkelijkheid en schrijft

³³ Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel VII/2* (Den Haag 1976) 130.

⁴ ‘In Flanders Fields, <http://www.greatwar.co.uk/poems/john-mccrae-in-flanders-fields.htm> (3 juni 2014).

⁵ Lisette Lewin, *Het clandestiene boek 1940-1945* (Amsterdam 1983) 8.

⁶ C. van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2002) 289.

volgens een ideaal.⁷ In de volgende hoofdstukken zal dan ook voornamelijk gebruik worden gemaakt van de gedichten die in deze bundel zijn gepubliceerd.

Het tweede hoofdstuk zal zich vervolgens richten op de gedichten die gaan over uitingen van geweld. Van de honderddertig gedichten in *Het vrij Nederlands liedboek* gaan er vijftien over een specifieke gebeurtenis die heeft plaats gevonden tijdens de bezetting. Het merendeel van deze gedichten refereren naar gewelddadige gebeurtenissen. Dit hoofdstuk zal zich richten op de manieren van geweld waar veel over wordt geschreven en wat de aanleidingen zijn geweest voor deze gedichten. Daarbij zal gekeken worden naar de gevoelens die in deze gedichten naar voren komen. Ten slotte zal er een korte koppeling met de verschillende fasen van de oorlog worden gelegd.

Het derde hoofdstuk zal ingaan op het onderwerp bemoediging. Zevenentwintig gedichten in *Het vrij Nederlands liedboek* gaan over dit onderwerp. Dit hoofdstuk zal zich richten op de manieren waarin in de illegale belletrrie sprake is van bemoediging. Op welke aspecten van het dagelijks leven wordt ingespeeld in deze gedichten? Welke gevoelens komen daarbij naar voren? Ten slotte zullen de behandelde gedichten nog worden geplaatst in de verschillende fasen die in het eerste hoofdstuk zijn beschreven.

Het laatste hoofdstuk zal zich richten op de manieren waarop door middel van de belletrrie wordt opgeroepen om verzet te plegen. Volgens Prof. Mr. H. de la Fontaine Verwey, die het voorwoord voor *Het vrije boek in onvrije tijd. Bibliografie van illegale en clandestiene belletrrie* heeft geschreven, heeft de letterkunde een rol gehad in de activatie van de bevolking om deel te nemen aan het verzet. Hiermee wordt niet de actieve vorm van verzet bedoeld, maar de weigering om toe te geven aan de Duitse eisen.⁸ Dit hoofdstuk zal zich eerst richten op oproep aan de Nederlandse bevolking om zich niet te laten nazificeren om vervolgens te kijken naar de gedichten die oproepen tot actief verzet. Ten slotte zal er nog weer een korte link worden gelegd tussen de behandelde gedichten en de verschillende fasen van de oorlog.

⁷ Wam de Moor, Ulrike Mülders en Monique Hoeymakers, 'Het idealistische perspectief in *Het Vrij Nederlandsch Liedboek*, in: Hans Ester, Wam de Moor ed., *Een halve eeuw geleden. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in de literatuur* (Kampen 1994) 252.

⁸ D. de Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd. Bibliografie van illegale en clandestiene belletrrie* (Schiedam 1978) 3.

Hoofdstuk één.

De nieuwe situatie

Zonder een voorafgaande oorlogsverklaring viel Duitsland op 10 mei 1940 Nederland binnen. Het was de eerste keer sinds meer dan een eeuw tijd dat Nederland weer direct betrokken was bij een oorlog.⁹ De capitulatie van Nederland kwam 5 dagen later. Rotterdam was gebombardeerd en de Duitsers dreigden om dit te doen bij meer grote steden. De Nederlandse bevolking kreeg hierdoor te maken met een bezetter.¹⁰ Dit hoofdstuk zal zich richten op de veranderingen die deze bezetting met zich meebracht. Hoe beïnvloedde de Duitse bezetting het dagelijks leven van de Nederlandse burgers? Welke invloed hadden deze veranderingen op de publicatie van de belletrrie? Waarom en op welke manier ontstond de illegale belletrrie? Hierbij zal ook kort worden ingegaan op het verschil tussen de illegale en de clandestiene literatuur.

Op het moment dat de Duitsers Nederland bezetten was er sprake van grote verzuiling in het land. De grootste zuilen waren de katholieken, de orthodox-protestanten, de sociaaldemocraten en de liberaal-neutralen. De verzuiling was niet het enige probleem, er waren ook nog grote stands- en klassenverschillen. Al voor de oorlog was er een crisis ontstaan. Economisch ging het slechter en ook de in de politiek waren er problemen. Door de gevoelens van onvrede die deze crisis met zich mee bracht, ontstonden verschillende linkse en rechtse extremistische groeperingen. Ondanks de vele verschillen die al deze groeperingen kenden, waren er ook veel overeenkomsten.¹¹ Door deze overeenkomsten kan er gesproken worden over een aparte stroming die door alle zuilen heen ging. Het was een soort onderstroom in de verzuilde samenleving. In deze stroming werd de nadruk gelegd op de nationale saamhorigheid, er moest een einde komen aan de negatieve manier van denken in zuilen en er moest een op geestelijk of zedelijk geïnspireerd samenwerkingsverband komen.¹²

De bezetting in fasen

Dick van Galen Last laat zien dat de mate van verzet in Nederland kan worden opgedeeld in vier verschillende fasen. Deze fasen kunnen ook gebruikt worden om de veranderingen die

⁹ J.C.H. Blom, *Crisis, Bezetting en Herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989) 60.

¹⁰ J.C.H. Blom, *Crisis, Bezetting en Herstel*, 61.

¹¹ Ibidem, 62.

¹² Ibidem, 63.

plaats vonden in de Nederlandse samenleving te illustreren. De mate van verzet was immers telkens een reactie op de omstandigheden die plaats vonden in Nederland.

De eerste fase die Van Galen Last onderscheidt, vond plaats tussen mei 1940 en februari 1941. In deze fase waren de militaire vooruitzichten voor Duitsland nog gunstig, ze behaalden grote overwinningen. Voor de Nederlandse burgers leek het er daardoor op dat ze voor lange tijd te maken zouden krijgen met de Duitse bezetter. Samenwerking leek dan ook de beste optie.¹³ In deze fase leek het alsof het dagelijks leven gewoon op de oude manier door kon gaan, ondanks de aanwezigheid van de Duitse bezetter. De verandering die het meest voelbaar was, was de afwezigheid van de Nederlandse regering. Het staatshoofd, koningin Wilhelmina, en de ministers zaten in Groot-Brittannië in ballingschap.¹⁴ Opvallend is dat juist in de landen waarvan de regering in het buitenland in ballingschap zat, zoals de Nederlandse regering, de bevolking er meer voor zorgde dat de Duitse bezetter zich onwelkom voelde. Sommige literair geïnteresseerden gaven hier een propagandistische draai aan door toespraken van de koningin te reproduceren.¹⁵

Een andere verandering die in deze eerste fase plaats vond met betrekking tot de belletrïe was de afname van het aantal boeken wat per jaar werd gepubliceerd. Voor de inval in 1940 verschenen er ongeveer 10.000 boeken per jaar. Direct na de inval halveerde dit aantal en in het laatste jaar van de oorlog verschenen er slechts 2.000.¹⁶ Daarnaast begonnen de Duitsers zich gelijk met de Nederlandse boekhandel te bemoeien. In een officieel stuk van 22 augustus 1940 worden de bibliotheken verplicht om alle boeken uit de collectie te verwijderen die ingingen tegen het Duitse volk, de *Führer*, de NSDAP, de Duitse staat, de Duitse regering of de Duitse *Wehrmacht*. Als reactie hierop werden door heel Nederland spontaan allerlei clandestiene uitgeverijen en reeksen opgericht. In heel West-Europa zijn clandestiene boekjes gedrukt, maar Nederland overtreft iedereen hierin. Waarschijnlijk zijn er in Nederland ongeveer 90 uitgeverijen en reeksen geweest. Over de totale hoeveelheid gedrukte titels is echter nog enige discussie. De bibliografie van Dirk de Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd*, geeft 1019 titels terwijl Anna Simoni het aantal op 575 houdt in de catalogus die ze heeft gemaakt voor de tentoonstelling *Publish and Be Free*.¹⁷ Natuurlijk waren er ook

¹³ Dick van Galen Last, 'The Netherlands', in: Bob Moore (eds.), *Resistance in Western Europe* (Oxford, 2000) 193.

¹⁴ J.C.H. Blom, *Crisis, Bezetting en Herstel*, 63.

¹⁵ Harry Stone, *Writing in the Shadow. Resistance publications in Occupied Europe* (London, 1996) 15.

¹⁶ Lisette Lewin, *Het clandestiene boek*, 8.

¹⁷ Lisette Lewin, *Het clandestiene boek*, 9.

wel andere veranderingen die de Duitse bezetting in deze eerste fase met zich mee bracht, maar velen daarvan waren lang niet voor elke Nederlander zichtbaar.¹⁸

De Februaristaking van 1941 kan gezien worden als de overgang naar de tweede fase. Deze fase duurde uiteindelijk tot april 1943. In deze fase werd de situatie in Nederland grimmiger. De eerste grote staking die op 25 en 26 februari 1941 plaats vond, was gericht tegen twee grote razzia's die de Duitsers hadden gehouden in het Joodse kwartier in Amsterdam. Meer dan 400 mannen en jongens werden gearresteerd en gedeporteerd naar concentratiekampen. In de maand na de Februaristaking werden drie communisten en vijftien Geuzen – verzetsstrijders – geëxecuteerd. Dit waren de eerste executies die plaats vonden in Nederland.

In deze fase groeiden de problemen en namen de Duitsers meer dwangmaatregelen. De Nederlanders werden meer gedwongen om zich aan te passen aan de gevolgen van de bezetting. Er moesten manieren worden gevonden om met de voedseltekorten om te gaan en met de nazificatie die de Duitsers graag wilden zien.¹⁹ Niet alleen kwamen er voedseltekorten, ook aan papier kwam een schaarste. De schaarste aan papier werd gezien als een goed excuus voor censuur. De Duitse bezetter vond dat al het papier wat nog wel beschikbaar was goed besteed moest worden, NSB-boeken en het tijdschrift *De Schouw* van de *Kultuurkamer* werden hierdoor nog steeds gedrukt op papier van goede kwaliteit.²⁰

Pas in de loop van de oorlog ontstond er echt een verschil tussen clandestiene en illegale belletrïe. Het was illegaal om de Duitsers te beledigen en hier stond dan ook de doodstraf op. Het uitgeven van verboden auteurs, zonder boodschap, werd gerekend tot clandestien.²¹ De clandestiene belletrïe werd gedrukt zonder dat er vooraf toestemming werd gevraagd aan de bezetter terwijl de illegale belletrïe duidelijk een uiting van verzet was.²² Het uitgeven van clandestiene belletrïe mocht niet, maar het was ook niet gevaarlijk. Clandestien en illegaal liepen soms wel in elkaar over. Drukkers van clandestiene belletrïe drukten bijvoorbeeld ook de verzetskrant *Vrij Nederland*, verzetsbundels en vlugschriften. Daarnaast vervalsten clandestiene uitgevers soms persoonsbewijzen of verborgen ze wapens.²³ De clandestiene uitgevers wensten zich dus niet te onderwerpen aan de voorwaarden die de bezetter stelde. De voornaamste voorwaarden waar zij het niet mee eens waren, waren het

¹⁸ J.C.H. Blom, *Crisis, Bezetting en Herstel*, 64.

¹⁹ Dick van Galen Last, 'The Netherlands', 196.

²⁰ Lisette Lewin, *Het clandestiene boek*, 8.

²¹ *ibidem*, 11.

²² J. Bank, 'Literatuur en de Duitse bezetting', *Low Countries Historical Review* 110:2 (1995) 225.

²³ Lisette Lewin, *Het clandestiene boek*, 11.

lidmaatschap van de, in 1942 geopende, *Kultuurkamer* en de vergunningen voor papier. Door deze vergunningen werd het namelijk gemakkelijker voor de Duitsers om censuur toe te passen.²⁴ De meeste auteurs en uitgevers waren niet bezorgd over het feit dat ze weigerden om lid te worden van de *Kultuurkamer*, hun namen verschenen nog steeds in de detailbeschrijving van de gepubliceerde belletrïe. Daarnaast namen de meest illustratoren gedurende de bezetting nog steeds deel aan exposities.²⁵

Dat de stemming in deze tweede fase grimmiger werd, kwam ook door de aansluiting van de Verenigde Staten en de Sovjet Unie bij Groot-Brittannië. Duitsland boekte in deze tweede fase nog steeds grote militaire successen, maar het land kreeg wel meer tegenstand.²⁶ Het vooruitzicht dat veel meer Duitse mannen naar het front moesten, zorgde ervoor dat er meer mankrachten uit Nederland werden gehaald om de economie draaiende te houden. Vanaf het begin van de oorlog konden werkloze jongens en mannen in Duitsland aan het werk worden gezet, maar in maart 1942 veranderde dit. Nederlandse mannen die wel al een baan hadden, konden vanaf toen ook opgeroepen worden voor de *Arbeitseinsatz*. De meeste mannen vertrokken onder dwang naar Duitsland, er werden zelfs speciale razzia's gehouden om mannen aan het werk te zetten. Ben Sijes heeft berekend dat er op een bevolking van negen miljoen mensen tussen de 600.000 en 700.000 mannen aan het werk zijn gezet. Hierdoor was het proces van de *Arbeitseinsatz* voor heel veel Nederlanders voelbaar. Iedereen kende wel iemand, een broer, vader of buurman, die voor de Duitsers aan het werk was gezet. Het te werk stellen van de Nederlandse jongens en mannen was een geleidelijk proces maar in het voorjaar van 1943 kwam er een keerpunt. Militaire krijgsgevangenen die aan het begin van de oorlog vrij waren gelaten, werden nu alsnog opgeroepen voor de *Arbeitseinsatz*.²⁷ De April-Meistakingen die volgden, waren het begin van de derde fase.

De derde fase duurde van mei 1943 tot augustus 1944. Duitsland kreeg in deze fase te maken met de dreiging van een tweede front. Omdat er hierdoor meer arbeiders nodig waren om de Duitse economie draaiende te houden moesten, zoals gezegd, Nederlandse krijgsgevangenen die aan het begin van de oorlog waren vrijgelaten zich melden voor internering. Na dit bericht brak een golf van stakingen uit. De Februaristaking had vooral plaats gevonden in Amsterdam, maar de April-Meistakingen waren overal in het land. Vlak na het einde van de stakingen gaven de Duitsers het bevel dat elke man tussen de 18 en 50 jaar

²⁴ Dirk de Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd*, 7.

²⁵ S. Faassen en S. van Chen, 'A.A.M. Stols, Publisher: 'we are not collaborators'', *Querendo* 40 (2010) 339.

²⁶ J.C.H. Blom, *Crisis, Bezetting en Herstel*, 97.

²⁷ *ibidem*, 86.

zich moest melden. Met een onzekere toekomst in het vooruitzicht besloten veel mannen om onder te duiken en om actiever verzet te plegen.²⁸

Deze derde fase is ook de fase waarin een omslag in mentaliteit onder de Nederlandse bevolking zichtbaar is. De stemming in Nederland werd agressiever anti-Duits, de bevolking begon in te zien dat de afwachtende houding die ze lang hadden gehad, niet langer werkte.²⁹ De Duitse bezetter begon zich bewust te worden van deze groeiende anti-Duitse houding en scherpste de repressieve maatregelen aan. In Nederland werd in 1943 besloten dat draadloze toestellen in beslag moesten worden genomen. Daarnaast werd de doodstraf ingevoerd voor iedereen die verbonden was met de clandestiene pers, zelfs het lezen van een kopie werd strafbaar.³⁰ Hier kwam nog bij dat de bureaucratie de overhand begon te nemen en het werd lastiger om aan goederen te komen.

In de eerste en tweede fase van de oorlog leek het alsof accommodatie de beste oplossing was om met de nieuwe situatie om te gaan. Doordat de dagelijkse routines vanaf de derde fase veel meer werden verstoord veranderde dit beeld. Collaboratie en verzet kregen een grotere rol in het dagelijks leven.³¹

De vierde fase begon in de herfst van 1944. In deze laatste fase werd het dagelijks leven van de Nederlandse burgers totaal ontregeld. Met de komst van de geallieerden kwam de verwachting dat de oorlog snel voorbij zou zijn. De geruchten over een snelle bevrijding verspreidden zich snel. De geruchten waren zo sterk, dat veel Nederlanders op dinsdag 5 september, Dolle Dinsdag, de straten op gingen om de geallieerden te begroeten, de dag werd gevierd als een Bevrijdingsdag. In het najaar van 1944 was het zuiden bevrijd, maar de opmars van de geallieerden stokte bij de rivieren. Het noorden van Nederland bleef onder Duitse bezetting.

In september 1944 had de Nederlandse regering vanuit Londen opgeroepen tot een spoorwegstaking. Op deze manier zou de Duitse oorlogsstrategie ontregeld worden en was er een kans dat heel Nederland bevrijd zou zijn. Naarmate de opmars van de geallieerden stokte, keerde de staking zich tegen haar eigen burgers. De nog beschikbare vervoerscapaciteit werd opgeëist door de bezetter waardoor er een stagnatie plaats vond van de al afnemende voedselaanvoer. Daar kwam nog bij dat bevoorrading per schip onmogelijk was door de strenge winter. De winter van 1944/45 is hierdoor bekend komen te staan als de Hongerwinter. Er vond een totale ontregeling plaats van het dagelijks leven, voornamelijk in

²⁸ Dick van Galen Last, *The Netherlands*, 200.

²⁹ J.C.H. Blom, *Crisis, Bezetting en Herstel*, 87.

³⁰ Harry Stone, *Writing in the Shadow*, 67-68.

³¹ J.C.H. Blom, *Crisis, Bezetting en Herstel*, 87.

de grote, westelijke steden. Elke dag stond in het teken van de zorg voor primaire levensbehoeften.³² Het geweld van de Duitse bezetter werd in deze laatste fase ook goed zichtbaar. In de laatste acht maanden werden ongeveer 1.000 Nederlanders geëxecuteerd. De laatste fase van de oorlog was door al deze omstandigheden, de tekorten en de toenemende mate van repressies van de Duitsers de zwaarste fase van de oorlog voor de Nederlandse burgers. Het laatste jaar van de oorlog is dan ook het raamwerk geworden voor het collectieve geheugen van de meerderheid van de Nederlandse bevolking na de oorlog.³³

Naarmate de oorlog vorderde werd de stemming tussen de Nederlandse bevolking en de Duitse bezetter grimmiger. Aan het begin van de oorlog leek het erop alsof Duitsland zou winnen, maar in de derde fase kreeg het land te maken met tegenslagen. Dit was zichtbaar in de mentaliteit van de Nederlanders. In plaats van samenwerking kozen mensen ervoor om zich te verzetten of om te collaboreren.³⁴ Ook in de belletrrie vonden er veranderingen plaats. Auteurs en uitgevers werden verplicht om lid te worden van de *Kultuurkamer* waardoor de Duitse bezetter gemakkelijker censuur toe kon passen. De schaarste aan papier zorgde ervoor dat het voor de illegale belletrrie moeilijker werd om te publiceren. Voor het verzet was de illegale belletrrie dan ook niet erg nuttig, helemaal niet in vergelijking met spionage, wapensmokkel, overvallen en het helpen van onderduikers. In de verzetskringen zorgde de illegale belletrrie daardoor soms voor irritatie. Papier was al schaars en kon daardoor beter voor nuttige doeleinden gebruikt worden. De belletrrie werd door hen gezien als een vorm van elitaire papierverspilling. Toch heeft de illegale belletrrie wel enig nut gehad. De opbrengst van de illegale belletrrie werd soms gebruikt voor het financieren van overvallen of om voedsel te kopen voor onderduikers. Dit neemt niet weg dat de meeste belletrrie werd gedrukt vanwege haar schoonheid.³⁵ Volgens de meeste mensen die mee hebben gewerkt aan de belletrrie was het doel vooral het scheppen van een eigen wereld om zo te laten zien dat een cultuur zich niet zomaar laat onderdrukken.³⁶ In dit opzicht was de belletrrie wel degelijk een nuttige vorm van verzet, nazificatie werd immers tegengegaan.

³² J.C.H. Blom, *Crisis, Bezetting en Herstel*, 84-85.

³³ Dick van Galen Last, 'The Netherlands', 206.

³⁴ J.C.H. Blom, *Crisis, Bezetting en Herstel*, 87.

³⁵ Lisette Lewin, *Het clandestiene boek*, 11.

³⁶ *ibidem*, 12.

Hoofdstuk twee.

Geweld.

Linies en wallen

Bouwden de moffenwallen

Maar geen kon in Oost-West of Zuiden,

Een stilstand der opmars beduiden.

Slechts één hechte muur die staat

De mof omringd, die den haat

Donkergroene, felle haat uit aller oogen

Straalt hen tegen zonder vertogen.

Zij voelen zich bedreigd, opgejaagd

Onschuldigen worden nog gauw voor de pelotons gedaagd

Met terreur, met bloed, met brand

Zoo houden ze 't nog even in de hand.

- 'Terreur' – anoniem³⁷

Het gedicht 'terreur' is geschreven op 9 september 1944, aan het begin van de vierde fase. In deze laatste fase nam het gebruik van geweld door de Duitse bezetter fors toe. Dit wil echter niet zeggen dat de Nederlandse bevolking daarvoor niet geconfronteerd werd met geweld. De razzia's in de Joodse wijken vonden op een gewelddadige manier plaats, leden van het actieve verzet die opgepakt werden liepen de kans om geëxecuteerd te worden en onschuldige burgers of gevangenen konden terecht worden gesteld door de Duitsers om zich te wreken.

Dit hoofdstuk zal zich richten op het geweld wat wordt beschreven in de illegale belletrïe. Hierbij zal gekeken worden naar de vormen van geweld die vaak naar voren komen in illegale belletrïe. Ook zal er gekeken worden naar de manieren waarop er over de uitingen van geweld wordt geschreven. Welke doelen hebben de schrijvers met hun gedichten? Welke gevoelens komen naar voren in de gedichten over geweld? Ten slotte zal er gekeken worden naar de fasen waarin de gedichten over geweld te plaatsen zijn.

³⁷ Anoniem, *Terreur*, zonder datum, via:
http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_2730AA/&st=terreur%20belletr ie&sc=%28cql.serverChoice+all+terreur++AND+belletr ie%29).

Rotterdam

Een van de eerste gebeurtenissen die voor een grote schok onder de bevolking zorgde, was het bombardement op Rotterdam. Om ervoor te zorgen dat Nederland zich over zou geven besloten de Duitsers om de havenstad te bombarderen. Dit bombardement had zijn gewenste effect, Nederland capituleerde. Opvallend is dat over dit bombardement weinig gedichten zijn gepubliceerd. De verklaring hiervoor kan zijn dat de meeste gedichten over het bombardement zijn geschreven door auteurs die dicht op de gebeurtenis zaten. Hierdoor waren hun gevoelens gewelddadig en chaotisch. De gevoelens waren te sterk om in een goede dichtvorm te kunnen schrijven. Het gedicht *Voerman, waarheen?* van Top Naeff is een uitzondering op de gevoelens van geweld en chaos. Het gedicht laat juist een periode van rust zien.³⁸

*'De late schemering valt koel en zacht
Over verhitte stad, het moordend ronken,
Dat weder aanraast tegen middernacht,
Laat even af; de zon is weggezonden,
Een wreede maan nog niet op volle kracht.*

*Maar ook die bleke stilte is verdacht,
Waarin gesmoord de schreeuw van maatloos lijden...'³⁹*

Rotterdam is niet alleen gebombardeerd door de Duitsers. De haven was voor de Duitse oorlogsvoering van groot belang en de geallieerden wilden er met de bombardementen voor zorgen dat de Duitsers werden verzwakt. Door de haven onbruikbaar te maken zouden de Duitsers minder militaire middelen aangevoerd kunnen krijgen. In de illegale belletrïe wordt onder andere verwezen naar de geallieerde bombardementen van 3 oktober 1941 en 31 maart 1943. Tijdens het bombardement van de Engelsen in 1941 vielen er 120 slachtoffers. In de nazipropaganda werd hier natuurlijk dankbaar gebruik van gemaakt. Telkens weer werd in de Duitse media de nadruk gelegd op de slachtoffers die de bombardementen van de geallieerden hadden gemaakt.⁴⁰ In Nederland kwam er echter een andere reactie. De geallieerden werden

³⁸ Th. Weevers, 'The Poetry of Dutch Resistance', *The Modern Language Review* 40:3 (1945) 199.

³⁹ Th. Weevers, 'The Poetry of Dutch Resistance' 199.

⁴⁰ Stadsarchief Rotterdam, 'Gevolgen van het Engelse Bombardement op Rotterdam', <http://www.gemeentearchief.rotterdam.nl/classics/gevolgen-van-het-engelse-bombardement-op-rotterdam> (17 mei 2014).

niet gezien als de boosdoeners, de Duitsers waren begonnen met de oorlog en daardoor schuldig. De anonieme schrijver van ‘Aan de burgers van Rotterdam, bij het “Engelse” bombardement op 3 October 1941’ gaat nog eens stapje verder. Volgens hem hebben de Engelsen alleen de haven gebombardeerd. Dit deden ze volgens de schrijver met goede voorbereiding en doeltreffend. De Duitsers hebben volgens de schrijver vervolgens de wijken van Rotterdam gebombardeerd en de Britten daarvan de schuld gegeven. Deze schrijver geloofd dus dat de Engelsen niets fout hebben gedaan.

*Hoort naar mijn woord, wie vermoordt onze stad
 ’t Is niet de Brit zweer ik dat was het werk van de moffen.
 ’n Brits nachteskader kwam nader de stad,
 Toen zijn behoedzaam en goed, havenwerken troffen
 TOEN STEEG OOK DE MOF, HEIMELIJK OP,
 Bombardeerde onze wijken.
 Zo steeg de Duitse valsheid ten top,
 ’t Volk anti-brits te krijgen⁴¹*

Het bombardement van 31 maart 1943 kwam van Amerikaanse zijde. Bij dit bombardement kwam er per ongeluk een bom terecht op een woonwijk van Rotterdam, meer dan 400 burgers overleefden dit niet.⁴² Ook na dit bombardement werd niet uitgehaald naar de geallieerden. De Duitsers kregen de schuld van de gebeurtenissen. Het gedicht van L. Kruidenier, *wij beschuldigen!!!*, is geschreven naar aanleiding van dit mislukte bombardement. Het gedicht laat de negatieve gevoelens tegenover de Duitse bezetter goed zien.

*Het zijn de moffen, die de lont in ’t kruit hebben gestoken!
 Zij zijn de stichters van den fellen wereldbrand!
 De brute moordenaars en sloopers van ons land!
 Het duivelsche gespuis, dat uit de hel is losgebroken!*

⁴¹anoniem, *Lied; Aan de burgers van Rotterdam, bij het “Engelsche” bombardement op 3 October 1941*, via: http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_2032/&p=1&i=6&t=15&st=bombardement%2C%20belletr ie&sc=%28cql.serverChoice%20all%20bombardement%20%20AND%20belletr ie%29/&wst=bombardement,%20belletr ie.

⁴² Stadsarchief Rotterdam, ‘Vergeten bombardement, 31 maart 1943’, <http://www.gemeentearchief.rotterdam.nl/vergeten-bombardement-31-maart-1943#doelwit-rotterdamse-haven> (17 mei 2014).

*Het zijn de moffen, die hier plotseling zijn neergedoken
en 't weerloos Rotterdam hebben gebombardeerd!
Barbaarsch en doelbewust hebben geruïneerd!
Zij, zij alleen hebben de rosse oorlogsvlam ontstoken!*

*Al 't gruwlijk leed dat ons wordt aangedaan,
Het slavenjuk waarmee wij zijn belaan,
De zware slagen die ons volk hebben getroffen,*

*De stroomen van vergeten burgerbloed,
't Is al die schuld van het Teutoonsch gebroed!
De onuitwisb're schand' van de vervloekte moffen!!!⁴³*

Volgens L. Kruidenier zijn het de Duitsers die zijn begonnen. Zij waren Nederland binnen gedrongen en brachten daarmee alle ellende. Rotterdam werd in 1940 gebombardeerd terwijl de stad niet in staat was om zichzelf te verdedigen. Al het gruwelijke wat daarna heeft plaats gevonden, is begonnen met dit bombardement. Het is daardoor de schuld van de Duitsers dat Nederland te maken heeft gekregen met zoveel ellende en Rotterdam weer getroffen is door een bombardement van de geallieerden.

Executies

Over de bombardementen op Rotterdam zijn in *Het vrij Nederlands liedboek* weinig gedichten gepubliceerd. Een onderwerp waar wel vaak naar wordt gerefereerd in de bundel, zijn de executies die plaats hebben gevonden in Nederland. Het gedicht 'achttien doden' van Jan Campert is hier een goed voorbeeld van. Na de Februaristaking werden in maart 1941 vijftien Geuzen en drie Februaristakers geëxecuteerd.⁴⁴ In het gedicht combineerde Campert zijn eigen persoonlijke gedachten met een eigen filosofie. Met deze aanpak raakte hij een gevoelige snaar bij veel burgers, honderden Nederlanders voelden zich met het gedicht

⁴³ anoniem, *Wij beschuldigen!!!* (naar aanleiding van een mislukt bombardement van Rotterdam door de Engelschen op 31 maart 1943, waardoor 400 burgers werden gedood en 1100 huizen werden verwoest), zonder datum, via http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_1877/&p=3&i=4&t=48&st=belletrise%20rotterdam&sc=%28cql.serverChoice%20all%20belletrise%20%20AND%20rotterdam%29/&wst=belletrise%20rotterdam.

⁴⁴ Stichting Geuzenverzet, 'Lied 'Achtien Dooden'' (versie 2007), http://www.geuzenpenning.nl/index.php?tekst_id=6&lang=NL (26 mei 2014).

verbonden. In 1943 besloten de studenten G. Lubberhuizen en Charles van Blommestein het gedicht van Campert te publiceren om arme Joodse kinderen, waarvan de ouders gedwongen ondergedoken waren, te helpen. Aan het einde van de eerste publicatieweek waren al meer dan 500 edities van ‘achttien doden’ verkocht. De publicatie van het gedicht was daarmee een groot succes en de twee studenten besloten om ook andere gedichten uit te geven. Dit was het begin van een nieuwe uitgeverij, *De Bezige Bij*.⁴⁵

*Een cel is maar twee meter lang
En nauw twee meter breed,
Wel kleiner nog is het stuk grond
Dat ik nu nog niet weet,
Maar waar ik naamloos rusten zal,
Mijn makers bovendien,
Wij waren achttien in getal,
Geen zal den avond zien.*⁴⁶

Campert schrijft vanuit het oogpunt van een van de gevangenen. Het gedicht wordt hierdoor erg persoonlijk gemaakt. In de eerste strofe (zie het fragment hierboven) gaat Campert in op de cel waar de ter dood veroordeelden op hun straf wachten. De tweede, derde en vierde strofen gaan in op de reden waarom de hoofdpersoon in het verzet is gegaan. Holland was eens een vrij land geweest, maar werd nu overheerst door de vijand. De hoofdpersoon kon geen rust meer vinden en besloot om een gevaarlijke taak op zich te nemen, het strijden voor de vrijheid die zijn land eens had gekend. Er moest een einde komen aan het juk van de Duitsers en de plunderingen waar zij zich schuldig aan maakten. In de laatste drie strofen gaat het gedicht vervolgens weer in op de dood die de hoofdpersoon te wachten staat. De hoofdpersoon vindt dat hij heeft gefaald in zijn taak maar hoopt dat hij vergeven kan worden. Campert sluit af met de volgende woorden:

*gelijk een elk wel falen kan,
schenk mij dan Uw gena,
opdat ik heenga als een man,
als ‘k voor de loop en sta ...*⁴⁷

⁴⁵ Harry Stone, *Writing in the Shadow*, 148.

⁴⁶ Jan Campert, *De achttien doden*, zonder datum, via:
http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_969/&p=1&i=4&t=7&st=achttien%20dood en&sc=%28cql.serverChoice%20all%20achttien%20%20AND%20dooden%29/&wst=achttien%20dooden.

In *Het vrij Nederlands liedboek* zijn nog een aantal andere gedichten opgenomen die gaan over executies. Nog een voorbeeld hiervan is het gedicht ‘twee en zeventig’.

*Zij waren trotsch het Vaderland te dienen,
- wat is gevaar in hun vereend geval? –
Hun liefde was hun schild ende betrouwen,
Maar twee en zeventig is hun getal.*

*Zij meenden, dat geen macht hun kon beletten,
- de vrijheid van het land ging bovenal, -
Er is zoo groote blijdschap in het offer ...
Maar twee en zeventig is hun getal⁴⁸.*

De auteur refereert met dit gedicht zeer waarschijnlijk naar de OD-processen van mei 1942. Tijdens deze processen stonden 79 leden van de verzetsgroep OrdeDienst terecht. De OD was een van de eerste verzetsorganisaties in Nederland. De leden wisten nog niet precies wat de reactie van de Duitsers op hun acties zouden zijn en ze waren nog erg onervaren. Hierdoor waren ze nog onvoorzichtig, dit bleek dodelijk te zijn. In kamp Amersfoort werden de leden ter dood veroordeeld.⁴⁹ Uiteindelijk werd het vonnis van 72 leden in kamp Sachsenhausen voltrokken.⁵⁰

Uit het gedicht blijkt dat de leden van de OrdeDienst trots waren om hun vaderland te dienen. Door de hoeveelheid leden zagen ze weinig gevaar, ze hadden elkaar en dat zou hen beschermen. De vrijheid van het land waarvan ze zoveel hielden was de reden om te strijden in het verzet. De leden waren bereid om voor hun vaderland een groot offer te brengen, voor tweeënzeventig van hen betekende dit echter de dood.

Er zijn minstens tien gedichten in *Het vrij Nederlands liedboek* die gaan over executies. Niet al deze gedichten gaan over de executies van meerdere personen zoals in ‘achttien doden’ en ‘twee en zeventig’. Sommige gedichten zijn geschreven in memoriam voor geëxecuteerde vrienden en werden opgedragen aan een specifiek persoon. In een aantal gedichten over executies klinkt ook een beetje hoop op betere tijden. De veroordeelden stierven niet voor niets, zij stierven omdat zij streden voor de vrijheid van hun vaderland. Dit is te zien in het gedicht ‘executie’. Het gedicht gaat over de executie van achttien personen. In de laatste twee strofes klinkt echter, ondanks de treurige gebeurtenis, een vleugje hoop.

⁴⁷ Jan Campert, *De achttien doden*, zonder datum, via:
http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_969/&p=1&i=4&t=7&st=achttien%20dooden&sc=%28cql.serverChoice%20all%20achttien%20%20AND%20dooden%29/&wst=achttien%20dooden.

⁴⁸ K.H.R. de Josselin de Jong, *Twee en zeventig*, zonder datum, via
http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_1062/&p=2&i=15&t=36&st=twee%20en%20zeventig&sc=%28cql.serverChoice%20all%20twee%20%20AND%20en%20%20AND%20zeventig%29/&wst=twee%20en%20zeventig.

⁴⁹ Joost van Spek, *Om niet te vergeten. De Tweede Wereldoorlog herdacht in Amersfoort* (Amersfoort 2005) 12.

⁵⁰ E.P. ‘Mom’ Wellenstein, *Nummers die een ziel hebben. Persoonlijke ervaringen in kamp Amersfoort, een concentratiekamp in Nederland* (Amsterdam 2013) 27.

*Maar 't licht in onze oogten wordt niet doffer,
noch zwak de hand,
wanneer wij denken aan hun bloedig offer
voor 't Vaderland.*

*Tegen de tyrannie, die zij bestreden
Vechten ook wij.
Naar 't éene doel richten zich onze schreden,
Wij zweren trouw de leus, die zij beleden:
Nederland vrij!⁵¹*

Koppeling in fasen

Vanaf de April-meistakingen in 1943 begon de anti-Duitse houding onder de Nederlanders te groeien. Uit het gedicht over het bombardement op Rotterdam in 1941 blijkt dat deze gevoelens tegenover de Duitsers er vanaf het begin al waren. De Duitsers werden verantwoordelijk gehouden voor alle ellende. Zij waren de oorlog immers begonnen waardoor de vrijheid van Nederland was afgepakt. Deze vrijheid komt ook steeds naar voren in de gedichten over de executies die hebben plaats gevonden, het terugkrijgen van de vrijheid was een grote motivatie voor de verzetsstrijders.

Vanaf de Februaristaking werd de sfeer in Nederland grimmiger. De tweede fase was aangebroken en er kwamen meer maatregelen die de Nederlandse bevolking trof. De executies na de Februaristaking waren ook de eerste openlijke executies die plaats vonden. Het is zeer aannemelijk dat het gedicht ‘achttien doden’ van Campert mede daardoor een grote indruk heeft gemaakt op de Nederlandse bevolking. Het was immers de eerste keer dat de Duitsers zware maatregelen namen tegen ongeregeldheden.

‘Wij beschuldigen’, ‘Aan de burgers van Rotterdam’ en ‘Twee en zeventig’⁵² kunnen alle drie geplaatst worden in de tweede fase, van februari 1941 tot april/mei 1943. De bombardementen vonden beiden plaats in deze fase, net als de OD-processen. Vooral uit de gedichten over de bombardementen is de anti-Duitse houding een opmerkelijk aspect. In de tweede fase werd de sfeer, zoals eerder gezegd, wel grimmiger, maar de mentaliteit onder de Nederlandse bevolking sloeg pas in de derde fase om. Hierdoor is het opmerkelijk dat bijna

⁵¹ ‘Executie’, in: Jan H. de Groot, Han G. Hoekstra en Halbo C. Kool., *Het vrij Nederlands liedboek* (Amsterdam 1960) 29.

⁵² Het gedicht ‘executie’ is anoniem en zonder datum gepubliceerd in *Het vrij Nederlands lieboek*. Op de site van *het geheugen van Nederland* is ook geen informatie te vinden. Door het gebrek aan aanknopingspunten in het gedicht zelf is het niet gelukt om dit gedicht te dateren.

alle gedichten die behandeld zijn, zijn geschreven in de tweede fase en niet pas in de derde fase.

Hoofdstuk drie

Bemoediging

'Eens, op een goede, gezegende dag, zal er toch vrede zijn. Na zovele duistere, diepbeschamende jaren, met maar nauwelijks verschil nog tussen dag en nacht, zal de zon opgaan over mensen, die elkaar ontroerd en dankbaar in de ogen zien. O, dat wij die dag beleven mogen!'

- uit: *Twee hyacinten: een optimistisch monoloog* – Nol Gregor⁵³

Een belangrijk doel van de Duitsers was het nazificeren van Nederland. De Duitse bezetter ging ervan uit dat dit geen moeilijke opdracht zou zijn, het tegendeel bleek echter waar. De Nederlandse bevolking bleek zich niet zomaar over te geven en weigerde om de nationaalsocialistische waarden over te nemen. Voor deze houding was het behouden van hoop op betere tijden erg belangrijk. De belletrise kon hier een aandeel in leveren door het volk door middel van proza en poëzie te bemoedigen.

Dit derde hoofdstuk zal zich richten op de manieren waarop er in de illegale belletrise sprake was van bemoediging. Op welke manier werd er voor gezorgd dat de Nederlandse bevolking moed bleef houden? Hiervoor zal de manier waarop het Koningshuis werd gebruikt om de bevolking te bemoedigen ook naar voren komen. Aan het einde van dit hoofdstuk zal er weer een koppeling gemaakt worden met de vier fasen die Van Galen Last onderscheidt.

Het behouden van moed

De komst van de Gestapo in Nederland zorgde ervoor dat de Nederlandse bevolking een gevoel van onzekerheid kreeg. De mensen dachten dat niemand, behalve de eigen intieme groep vrienden, nog vertrouwd kon worden. De bezetting zorgde ervoor dat de wereld een beetje kleiner werd. Hier kwam nog bij dat de Nederlandse bevolking het idee kreeg dat de Europese beschaving aan het verdwijnen was waardoor er wanhopige gevoelens ontstonden. De bezetting zorgde er echter wel voor dat er één grote familie ontstond, iedereen deelde immers hetzelfde leed.⁵⁴ Het was echter belangrijk dat de Nederlandse bevolking, ondanks de ellende, niet bij de pakken neer zou gaan zitten. Ze moest moed houden en blijven hopen dat Nederland ooit weer vrij zou zijn. Voor die vrijheid gingen vele mannen naar het front of

⁵³ Nel Gregor, *'Twee hyacinten: een optimistisch monoloog'* (s Gravenhage 1945) 10.

⁵⁴ Th. Weevers, *'The Poetry of Dutch Resistance'*, 199-200.

zaten ze in het verzet. Voor die vrijheid zijn velen van hen gesneuveld. Het was daarom belangrijk dat de Nederlandse bevolking in bleef zien waarvoor hun dierbaren de strijd met de bezetter aan waren gegaan.

*Houd moed, mijn dierbaar vaderland
Versaag niet in den nood,
Eens zal het uur der wrake slaan
Eens breekt de dag der vijheid aan
Waarvoor uw zonen zijn gegaan
Tot in den heldendood.*

...

*Laat Moed en Eer, mijn vaderland,
Laat Moed en Eer en Trouw,
Ons leiden door den zwaarsten slag
En naar den trotschen nieuwen dag
Dat vrij weer waait uw dierbre Vlag:
Oranje, rood, wit, blauw.⁵⁵*

Uit het gedicht ‘Mijn Vaderland’ blijkt dat de auteur het erg belangrijk vindt dat de Nederlandse bevolking niet wegzinkt in haar eigen verdriet. Ze moet niet opgeven door de tegenslagen waarmee ze te maken heeft gekregen. In de eerste strofe valt dan ook te lezen dat het voor de vrijheid is die eens weer zal komen waarvoor de zonen zijn gesneuveld. Met hun strijd hebben ze een heldendaad verricht. Als de hoop op vrijheid wordt opgegeven zijn ze echter voor niets omgekomen. Uit de laatste strofe blijkt dat de auteur moed, eer en trouw erg belangrijk vindt. Deze woorden zijn met hoofdletters geschreven, dit geeft aan dat hij vindt dat de Nederlandse bevolking aan deze eigenschappen hoort te voldoen. Er moet moed gehouden worden dat de rood, wit, blauwe vlag eens weer vrij kan waaien. Dit kan alleen door het vaderland te blijven eren en er trouw aan te blijven.

In het gedicht ‘bemoediging’ gaat de auteur in op de aspecten die de Nederlandse bevolking bindt. Door de bezetting zit iedereen in hetzelfde schuitje en dit zorgt voor een grotere eenheid onder de bevolking.

*Mannen van het land en vrouwen van de steden
wij gingen samen door het bitterst uur,
Ons bloed heeft aan den Afsluitdijk gestreden
Uw hoeve en mijn straat besprong het vuur.*

⁵⁵ Anoniem, *Mijn Vaderland*, zonder datum, via:

http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_2036/&p=1&i=3&t=3&st=mijn%20vaderland%2C%20belletrïe&sc=%28cql.serverChoice%20all%20mijn%20%20AND%20vaderland%20%20AND%20belletrïe%29/&wst=mijn%20vaderland,%20belletrïe.

*Eén beet van leed heeft onze ziel gespleten,
Eén zelfde dreiging vloog ons naar de keel,
Wij hebben 1/2t harde zorgenbrood gegeten,
Van oorlogswee kreeg elk het eigen deel.*

*Eén snoer van smart houdt Neerland's volk verbonden,
Den vijand bieden wij ons afgewend gezicht –
Het hooge zwijgen staat aan onze monden,
In ongebroken trots gaan onze voeten licht.*

*Alleen tot God's altaar komt klein geloof gekropen,
Daar buigt de deemoed zich van een verwonnen land,
Daar gaan de poorten der vertroosting open,
Op 't neergebogen hoofd ligt Vadertrouwe hand.⁵⁶*

Gelijk in de eerste strofe spreekt de auteur de mannen en vrouwen van de steden aan. Hij verwijst naar de slag om Holland waarbij op de afsluitdijk werd gestreden. Tijdens de aanval van de Duitsers die op 10 mei begon, had de Nederlandse verdediging drie linies. De voorste verdedigingslinie stond opgesteld langs de IJssel en de Maas. Deze had het doel om tijd te rekken zodat de achterste linies zich beter voor konden bereiden. Een onderdeel van deze voorste linie waren twee moderne stellingen bij de sluiscomplexen van Kornwerderzand en Den Oever. Deze complexen zorgden ervoor dat de Afsluitdijk werd afgesloten. Door deze afsluiting lukte het de Duitsers niet om via de Afsluitdijk de vesting Holland te bereiken.⁵⁷ Uiteindelijk capituleerde Nederland alsnog, maar dit was een kleine overwinning die de Nederlandse bevolking dichter bij elkaar bracht.

De auteur gaat vervolgens in op het gedeelde leed van de Nederlandse bevolking. Iedereen had te maken met de bezetting en de gevolgen die dat met zich mee bracht. De gemeenschappelijke vijand zorgde ervoor dat het Nederlandse volk werd verbonden. Ondanks al het leed waar de bevolking mee te maken had, bleef de hoop in de vorm van het geloof. God zal blijven waken over de Nederlandse bevolking.

In 'Het uur dat komt' bemoedigt de auteur het Nederlandse volk door erop te wijzen dat Nederland eens weer vrij zal zijn. De rode vlag met het gehate kruis zal niet altijd blijven waaien. Op een dag zullen de klokken weer luiden zodat iedereen weet dat er weer in vrijheid geleefd kan worden. Zodra die dag is aangebroken zullen de verraders rekenschap moeten geven aan de daden die zij vanuit eigenbelang hebben begaan. Het gekrenkte leven dat de Nederlandse bevolking nu heeft zal eens over zijn. De auteur vergelijkt dit met een bloem die het zonlicht na lange tijd weer ziet en opnieuw gaat bloeien. Het onrecht zal plaats maken voor eerlijkheid. De auteur laat het gedicht eindigen met vrijheid in het vooruitzicht.

⁵⁶ anoniem, *Bemoediging*, zonder datum, via http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_2756/&p=1&i=2&t=2&st=bemoediging%20belletrïe&sc=%28cql.serverChoice%20all%20bemoediging%20%20AND%20belletrïe%29/&wst=bemoediging%20belletrïe.

⁵⁷ Aad Spanjaard, *De slag om vesting Holland. Langs de sporen van de Duitse aanval rondom Dordrecht, Rotterdam en Den Haag 10-15 mei 1940* (Delft 2011), 13.

*Eens komt het uur, dat wij als vrije mannen
en vrouwen door dit land gaan, zij aan zij,
eens komt de dag dat wij de borstkas spannen
en nog maar één ding weten zullen: Vrij!*⁵⁸

Koningshuis

Voor velen kwam het als een klap dat de Koninklijke familie na de inval van de Duitsers naar Engeland vertrok.⁵⁹ De bevolking voelde zich in de steek gelaten. Met haar vertrek gaf Koningin Wilhelmina echter aan dat ze weigerde om mee te werken met de Duitse bezetter, het was een soort teken van verzet. Zoals al eerder gezegd was het juist in de landen waar de regering in ballingschap zat dat de Duitser zich meer onwelkom voelde. De Koningin had met haar vertrek een boodschap afgegeven en de Nederlandse bevolking kreeg op deze manier hoop op een goede afloop van de oorlog. De Koningin was tijdens de bezetting volgens velen dan ook heilig. De Nederlandse bevolking had haar stem illegaal beluisterd via de Engelse radio alsof het een redder uit het hiernamaals was.⁶⁰ In de oorlog ontstond hierdoor een soort ‘Oranjefascisme’, zodra iemand iets slechts zei over de Koningin werd diegene uitgemaakt voor nazi.⁶¹ In sommige gedichten die als doel hebben het bemoedigen van de bevolking wordt er dan ook naar het Koningshuis verwezen.

De auteur van ‘zij zullen het niet hebben’ legt uit waarom Nederland zich niet over zal geven aan de Duitsers. Dit ondanks het feit dat Nederland haar vrijheid en haar rechten kwijt is, Rotterdam is gebombardeerd en in Zeeland lange Jan is vernield. Door middel van leugens en geweld probeerde de bezetter een Derde Rijk te stichten, dit zal niet lukken door de liefde die de Nederlandse bevolking heeft voor het eigen Koninkrijk. Daarnaast zal het antisemitisme volgens de auteur niet worden geaccepteerd in Nederland. Alle doelen die de Duitse bezetter heeft met Nederland zullen mislukken. Zo lang Koningin Wilhelmina haar volk vanuit Londen blijft steunen zal Nederland zich niet gewonnen geven.

⁵⁸ anoniem, *Het uur dat komt*, zonder datum, via:

http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_1129/&p=1&i=11&t=16&st=het%20uur%20dat%20komt&sc=%28cql.serverChoice%20all%20het%20%20AND%20uur%20%20AND%20dat%20%20AND%20komt%29/&wst=het%20uur%20dat%20komt.

⁵⁹ Lisette Lewin, *Het clandestiene boek*, 287

⁶⁰ ibidem, 122.

⁶¹ ibidem, 207.

*Zij zullen ons niet hebben
 zoo lang Oranje leeft,
 zoo lang aan Wilhelmina
 een volk zijn liefde geeft,
 zoo lang de jeugd blijft zingen
 het oude Oranjelied,
 zo lang krijgt Adolf Hitler
 ons oude Holland niet.*⁶²

Op 19 januari 1943 werd een nieuw prinsesje geboren, prinses Margriet. Klaas Hanzen Heeroma schreef naar aanleiding hiervan '20 januari 1943'. Volgens hem is de geboorte van het nieuwe prinsesje een feestdag. Ondanks dat de Nederlandse bevolking het prinsesje niet kan zien is ze wel in de gedachten van de mensen. Hanzen Heeroma grijpt de geboorte aan om het volk aan te spreken. Ondanks het schrikbewind van de bezetter moeten de goede, oude dagen weer herinnerd worden. De bevolking moet zich rondom het prinsesje weer verenigen.

*Gij zijt een volk voor koningen en prinses,
 Niet voor dit tuig dat terroriseert!
 Verkoop uw droom niet voor een schotel linzen!
 De honger gaat voorbij, Oranje keert!*⁶³

In de gedichten wordt niet altijd direct naar het Koningshuis verwezen. Het gedicht 'Zon van Oranje' verwijst ook naar het Koningshuis zonder een lid van de familie te noemen. Seyys-Inquart had het gebruik van de namen en afbeeldingen van het Nederlandse Koningshuis verboden. In het gedicht wordt koningin Wilhelmina echter alsnog bijna als een godin aanbeden.⁶⁴ De auteur, Jaap Sickenga refereert naar de Koningin door haar 'Zon van Oranje' te noemen. Door de bezetting is de nacht over Nederland gevallen. De nacht representeert vaak de angst en het verlangen naar betere tijden het beste. Dit komt voornamelijk doordat de nacht de periode is dat de politie haar controles houdt en de mensen die van patriottische activiteiten worden verdacht, worden opgepakt.⁶⁵ De auteur verlangt naar de zonnestrallen, naar het licht in de duisternis. Hij wacht op de tijden dat Nederland weer vrij is. Koningin Wilhelmina is de zon, zij kan ervoor zorgen dat er weer licht komt in Nederland. Volgens Sickenga kan zij ervoor zorgen dat Nederland zal worden bevrijd.

⁶² anoniem, *Zij zullen het niet hebben*, zonder datum, via:

http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_4843/&p=1&i=13&t=13&st=zij%20zullen%20het%20niet%20hebben&sc=%28cql.serverChoice%20all%20zij%20%20AND%20zullen%20%20AND%20het%20%20AND%20niet%20%20AND%20hebben%29/&wst=zij%20zullen%20het%20niet%20

⁶³ Muus Jacobse (ps. Van Klaas Hanzen Heeroma), *20 Januari 1943*, zonder datum, via:

http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_3886/&p=1&i=16&t=16&st=20%20januari%201943&sc=%28cql.serverChoice%20all%2020%20%20AND%20januari%20%20AND%201943%29/&wst=20%20januari%201943

⁶⁴ Jeroen Dewulf, *Spirit of Resistance: Dutch Clandestine Literature During the Nazi Occupation* (New York 2010) 116.

⁶⁵ Th. Weevers, 'The Poetry of Dutch Resistance', 202.

*Zon van Oranje, symbool van de vrijheid,
Giet weer Uw stralen over ons uit.
Licht in de harten van vrede en blijheid
Is wat Uw schijnsel voor allen beduidt.*

*Laat weer weldadig Uw gloed op ons dalen,
Breng ons bevrijding, Uw roeping getrouw.
Zon van Oranje, giet weer Uw stralen
Over ons dierbare rood, wit en blauw.*

*Schenk weer aan onze geheiligde kleuren
d'Aloude schittering door Uwen glans.
Zon van Oranje, o, laat het gebeuren
Dat zij weer waaien van toren en trans.*

*Nu is het nacht en alom is het duister,
't Land is gedekt door een donkere vlag.
Breng ons weer spoedig in heerlijke luister,
Zon van Oranje, het licht van den dag.⁶⁶*

Bemoediging in fasen

Zoals in het eerste hoofdstuk is gezegd, brak vanaf het voorjaar van 1943 een nieuwe periode aan. De mentaliteit onder de Nederlandse bevolking werd sterker anti-Duits en het dagelijks leven stond meer in het teken van collaboratie of verzet. In de eerste instantie lijkt het daarom logisch dat de Nederlandse bevolking vanaf die periode meer behoefte had aan opbeurende woorden. Het is echter ook in deze periode dat er een keerpunt plaats vond in de oorlog. Duitsland had de Slag bij Stalingrad verloren waardoor er in de bezette gebieden hoop ontstond over een komende bevrijding.⁶⁷ In dit opzicht zou de Nederlandse bevolking niet zo moedeloos zijn dat ze bemoedigende gedichten nodig hadden.

De twee gedichten waar met zekerheid een tijdsaanduiding aan kan worden gekoppeld vallen echter beide in de tweede fase. Jaap Sickenga heeft zijn gedicht 'Zon van Oranje' geschreven voordat hij werd geëxecuteerd in mei 1942. Dit viel nog in de tweede fase. Ook het gedicht '20 januari 1943' valt nog in de tweede fase. Een aantal maanden later braken pas de april/mei stakingen uit die het begin van de derde fase betekenden.

⁶⁶ Jaap Sickenga, *Zon van Oranje*, zonder datum, via:

http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_4735/&p=2&i=4&t=25&st=zon%20van%20oranje&sc=%28cql.serverChoice%20all%20zon%20%20AND%20van%20%20AND%20oranje%29/&wst=zon%20van%20oranje

⁶⁷ J.C.H. Blom, *Crisis, Bezetting en Herstel*, 59.

Van de overige vier gedichten is zowel de auteur als de datum onbekend. In de vier gedichten wordt ook niet specifiek verwezen naar bepaalde gebeurtenissen die een aanwijzing kunnen vormen voor de periode. In het gedicht ‘bemoediging’ wordt wel verwezen naar de Slag om de Afsluitdijk. Het is hierdoor aannemelijk dat ‘bemoediging’ ook in de eerste of tweede fase is geschreven. Daarna waren er immers genoeg andere gebeurtenissen en omstandigheden waar naar kon worden verwezen om een eenheid te creëren onder de Nederlandse bevolking. Het gebrek aan echt goede aanknopingspunten maakt het echter heel lastig om de vier overgebleven gedichten echt goed te kunnen periodiseren.

Hoofdstuk vier

Oproep tot verzet

*Hardnekkig is de mensch geschapen
Hoe zwak zijn lichaam schijnt.
Onsterfelijkheid gaf hem tot wapen
Den geest die niet verdwijnt.*

*Die geest is nimmer te beperken,
Die geest zal, recht en slecht,
In menschen gansch opnieuw gaan werken
Als men hem heeft geknecht*

*De dijk, die, rijzend uit ons leven,
De zee het land ontsteelt,
Is van dat onophoudlijk streven
Het eeuwig zinnebeeld.*

- uit: 'De Dijk' – Jan Engelman⁶⁸

In het gedicht 'De Dijk' uit 1937 valt de kracht van het Nederlandse karakter te herkennen. De grootste vijand van Nederland is altijd de zee geweest. De dijk beschermt het vaste land tegen deze vijand. Hij is door mensenhanden gemaakt en zo stevig dat het niet verplaatst kan worden. De dijk staat symbool voor de kracht van Nederland en de zee staat symbool voor de chaos en het geweld. Door de kracht van de dijk is Nederland onoverwinnelijk. Volgens Th. Weevers kan dit gedicht van Jan Engelman, als er goed tussen de regels door wordt gelezen, gezien worden als de geloofsbelijdenis van veel leden van het actieve verzet.⁶⁹

Aansporen tot actief verzet was echter niet het grootste doel van de dichters die zich direct richtten op de Nederlandse burgers. De belangrijkste intentie die zij hadden met hun gedichten was om de Nederlanders ervan te overtuigen niet toe te geven aan de eisen van de Duitse bezetter. Het was belangrijk dat de Nederlandse burgers niet zouden collaboreren met de Duitsers, dus niet zouden nazificeren, en vast bleven houden aan de eigen idealen.⁷⁰ Dit laatste hoofdstuk zal zich richten op de wijze waarop de Nederlandse burgers door middel van de illegale belletrïe werden opgeroepen om niet toe te geven aan de eisen van de bezetter.

⁶⁸ Th. Weevers, 'The Poetry of Dutch Resistance', 204.

⁶⁹ Th. Weevers, 'The Poetry of Dutch Resistance', 203-204.

⁷⁰ Wam de Moor, Ulrike Mülders en Monique Hoeymakers, 'Het idealistische perspectief in *Het Vrij Nederlandsch Liedboek*', 245.

Hoe werd er beroep gedaan op de Nederlandse burgers? Hierbij zal eerst gekeken worden naar de belletrrie waarin wordt opgeroepen om niet toe te geven aan de eisen van de Duitsers. Vervolgens zal er gekeken worden naar de belletrrie waaruit kan worden opgemaakt dat de schrijver probeerde om de lezer aan te sporen om actief verzet te plegen. Ten slotte zal er weer kort gekeken worden of deze gedichten geplaatst kunnen worden in de fasen zoals beschreven in het eerste hoofdstuk.

Tegenwerken van de nazificering

Zoals al eerder genoemd had de Duitse bezetter meerdere doelen met de bezetting van Nederland. Een van die doelen was het nazificeren van het Nederlandse volk, iets waarvan de Duitsers dachten dat het gemakkelijk zou gaan maar waar ze zich op verkeken. De illegale belletrrie werd gebruikt om de Nederlandse bevolking ervan te overtuigen niet toe te geven aan Duitse idealen en de eigen idealen te behouden. Om hiervoor te zorgen werd gebruik gemaakt van de Nederlandse geschiedenis. In 'De Poort' van Jan H. de Groot wordt bijvoorbeeld gerefereerd naar de Tachtigjarige oorlog.⁷¹

*Voor ik de stad intrek bedreigt de poort
mijn weg, met dubbeltoren en kanteelen.
Als jongen kwam ik aan de singels spelen,
waar kind'ren stoeiden, als ik ongestoord.*

*Maar eens stonden hier burchten en kasteelen
in 't vuur, waarvan de aanval werd gesmoord.
Ik heb 't verhaal op school te goed gehoord,
dan dat mij 't heden niets zou kunnen schelen.*

⁷¹ Wam de Moor, Ulrike Mülders en Monique Hoeymakers, 'Het idealistische perspectief in *Het Vrij Nederlandsch Liedboek*', 245.

*Wie eenmaal voor de vrijheid heeft gestreden,
haar baat geproefd, vergeeft het nageslacht
de overgave aan den dwingeland niet,
maar is opnieuw ten val uitgereden,
onder de poort, over de singelgracht,
met in zijn hart het jongste geuzenlied.⁷²*

Tijdens de Tachtigjarige oorlog won Nederland en dit, als heroïsch geachte, verleden zou garantie geven voor nog een overwinning. In de laatste alinea van ‘De Poort’ is de verklaring hiervoor te vinden (zie vorige bladzijde).⁷³ Diegenen die al eerder voor de vrijheid streden en die vrijheid toen hebben verkregen, zijn bereid dit nog een keer te doen. Zij zullen het nageslacht het niet vergeven om zomaar op te geven en zich aan te passen aan de eisen van de nieuwe bezetter. Het is dus de taak van de Nederlandse bevolking om de eer van hun voorouders hoog te houden en zich niet over te geven aan de Duitse bezetter.

Het gedicht ‘Der kerken klage’ van Gerrit Kamphuis refereert naar verschillende historische gebeurtenissen om ervoor te zorgen dat de Nederlandse bevolking zich niet laat nazificeren. Er is een duidelijke verwijzing te zien naar de aanklacht van Maerlant in zijn tijd, de dertiende eeuw, tegen de samenwerking tussen de clerus en de machthebbers en de manier waarop zij op het gewone volk neerkeken.⁷⁴ Ook verwijst ‘der kerken klage’ in de zesde strofe naar de Tachtigjarige Oorlog.

*En tachtig jaren strijden
wordt door dit laf geslacht,
nu antichrist en heiden
dreigen met kruis en lijden,
niet meer geacht.⁷⁵*

⁷² Jan H. de Groot, *De Poort*, zonder datum, via:

http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_4016/&st=de%20poort%20belletristiek&sc=%28cql.serverChoice%20all%20de%20%20AND%20poort%20%20AND%20belletristiek%29&singleitem=true.

⁷³ Wam de Moor, Ulrike Mülders en Monique Hoeymakers, ‘Het idealistische perspectief in *Het Vrij Nederlandsch Liedboek*’, 245.

⁷⁴ ibidem, 249.

⁷⁵ Gerrit Kamphuis, *Der kerken klage*, november 1940, via:

http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_3360/&st=der%20kerken%20klage&sc=%28cql.serverChoice%20all%20der%20%20AND%20kerken%20%20AND%20klage%29&singleitem=true.

Hieruit blijkt dat Kamphuis vindt dat de Nederlandse bevolking in actie moet komen, in ieder geval mag ze zich niet zomaar laten nazificeren. Het is laf om op te geven en niet respectvol naar de voorouders die in de Tachtigjarige Oorlog hebben gestreden voor de vrijheid. In de laatste strofe van het gedicht komt duidelijk naar voren dat de kerk haar christelijke normen en waarden in praktijk moet brengen.⁷⁶ De kerk moet niet terugdeinzen voor de bezetter.

*laat liefd' in u weer leven,
word wakker, Christus' kerk!
Volg 't Woord, dat Hij wou geven,
schut uwen broeder 't leven
in liefde sterk.*⁷⁷

Het gedicht 'Denkt om uw leven' lijkt in de eerste instantie niet op een manier om de Nederlandse burgers in actie te krijgen. In de eerste strofe wordt gelijk ingegaan op de burgers die in concentratiekampen zitten en de honderden die daar al om het leven zijn gebracht. In de tweede strofe wordt ingegaan op het lot van de Joden die worden opgejaagd en in Polen worden vermoord. De derde strofe gaat vervolgens in op de Nederlandse arbeiders die naar Duitsland worden vervoerd om daar aan het werk te gaan tegen een hongerloon. De directe aanleiding voor het gedicht lijkt naar voren te komen in de vierde strofe, de executie van vijf burgers.⁷⁸ In de vijfde strofe wordt dan ingespeeld op de lafheid van de lezers;

*De honger en de moord, zij vierden hoogtij, broeders,
de tering en de schurft, zij volgen ook wel, broeders,
doch gij hebt nog volop te eten, broeders,
dus houdt U stil en zwijg in alle talen, broeders,
denkt om uw leven!*⁷⁹

⁷⁶ Wam de Moor, Ulrike Mülders en Monique Hoeymakers, 'Het idealistische perspectief in *Het Vrij Nederlandsch Liedboek*', 250.

⁷⁷ Gerrit kamphuis, *Der kerken klage*, november 1940, via:

http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_3360/&st=der%20kerken%20klage&sc=%28cql.serverChoice%20all%20der%20%20AND%20kerken%20%20AND%20klage%29&singleitem=true.

⁷⁸ Wam de Moor, Ulrike Mülders en Monique Hoeymakers, 'Het idealistische perspectief in *Het Vrij Nederlandsch Liedboek*', 243.

⁷⁹ anoniem, *Denk om uw leven*, zonder datum, via:

http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_1261/&st=denk%20om%20uw%20leven&sc=%28cql.serverChoice%20all%20denk%20%20AND%20om%20%20AND%20uw%20%20AND%20leven%29&singleitem=true.

Ondanks de ironisch, bijna sarcastische toon kan dit gedicht toch gezien worden als een manier om de Nederlandse burgers ervan te overtuigen om niet zomaar toe te geven aan de eisen van de Duitse bezetter. De lezer wordt aangesproken met het woord ‘broeder’, maar niet elke ‘broeder’ heeft het goed. Sommigen worden naar concentratiekampen gestuurd, anderen worden geëxecuteerd en niemand durft iets te doen. Door de lezer hiermee te confronteren hoopt de schrijver dat de Nederlandse burgers in gaan zien dat ze zich niet zomaar moeten aanpassen aan de eisen van de bezetter. Het is volgens hem belangrijk dat de Nederlandse bevolking vast blijft houden aan haar eigen idealen.

Motivering voor het actieve verzet

Ondanks dat de illegale belletrïe niet als grootste doel had om de Nederlandse burgers aan te sporen om actief verzet te plegen, zijn er wel gedichten waarin dit naar voren komt. In het gedicht ‘Wat doe jij?’ wordt de Nederlandse bevolking duidelijk aangesproken op haar gedrag. De auteur vraagt zich af wat de lezer gaat doen nu het land bloed. De burgers die de Duitse bezetter helpen worden vervloekt en de lezers die niets doen en het eigen gewin belangrijk vinden worden veracht. De laatste strofe van ‘Wat doe jij?’ kan vervolgens gezien worden als een oproep voor het actieve verzet. De lezer die besluit om echt iets te gaan doen is het waard om te leven.

*Op de bres voor vrijheid, jij man van ’t verzet
die verbeten ’t gespuis blijft belagen,
jij die vecht, jij die valt voor de vrijheid en ’t recht,
jij die stand houdt waar velen versagen.
Grijp hem aan waar je kunt, hij die grijpt waar hij kan,
tot de laatste van ’t tuig is verdreven.
Op! – de dood of de vrijheid: de leus van een man,
van een man, die het waard is te leven.⁸⁰*

Het gedicht ‘uit ‘ons volk’ is een kort gedicht waarin beschreven wordt dat er drie type meisjes zijn. De vier regels van het gedicht geven de lezer stof tot nadenken. Er wordt niet nadrukkelijk gezegd dat er een keuze gemaakt moet worden en de schrijver laat zich niet

⁸⁰ Gerrit van der Veen, *Wat doe jij?*, zonder datum, via:
http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_4194/&p=1&i=4&t=4&st=wat%20doe%20jij&sc=%28cql.serverChoice%20all%20wat%20%20AND%20doe%20%20AND%20jij%29/&wst=wat%20doe%20jij.

expliciet negatief uit over de eerste twee type meisjes. Toch wekt het gedicht de indruk dat de schrijver de lezer over wil halen om iets te doen tegen de Duitse bezetting. Het derde meisje heeft ervoor gekozen om de illegale krant uit te delen waar het gedicht in is gepubliceerd. De schrijver geeft de lezer het gevoel dat hij dit ziet als een goede daad en hoopt dat meer mensen dit initiatief zullen nemen.

Meisjes zijn er in drie soorten:

*Eén slentert langs kazernespoorten,
de tweede werkt een man uit het land,
de derde gaf u deze krant.⁸¹*

‘Wat doe jij’ speelt in op de gevoelens van de lezer. Er staat niet precies wat de schrijver verwacht wat de lezer voor verzet pleegt, maar hij geeft wel aan dat er iets moet gebeuren. Het gedicht ‘uit ‘ons volk’’ geeft ook nog niet precies aan wat de schrijver wil bereiken met zijn gedicht, wel geeft hij al iets meer de indruk dat de lezer in actie moet komen. In het gedicht ‘Holland ontwaak’ is het echter gelijk vanaf de eerste strofe duidelijk wat de schrijver wil bereiken.

*Holland ontwaak,
Wrijf de ogen eens uit,
Neem een kloek en waardig besluit,
En staak!⁸²*

De schrijver geeft aan dat de Nederlandse bevolking goed bij zichzelf te rade moet gaan. Ze moet haar ogen uitwrijven en gaan nadenken wat goed is om te doen in de bezette situatie. Het gedicht gaat verder met de oproep om de hulp aan de ‘Hitlerbende’ te staken en om niet te blijven hangen in de eigen ellende. Er zijn Nederlanders die tegen de vijand vechten en zij moeten worden geholpen door de rest van de bevolking. Vervolgens wordt er opgeroepen tot actief verzet.

⁸¹ Anoniem, uit ‘ons volk’, zonder datum, via:

http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_2776/&p=1&i=6&t=7&st=ons%20volk%20belletr ie&sc=%28cql.serverChoice%20all%20ons%20%20AND%20volk%20%20AND%20belletr ie%29/&wst=ons%20volk%20belletr ie.

⁸² anoniem, *Holland Staakt*, zonder datum, via:

http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO03:NIOD06_1998/&p=1&i=2&t=2&st=holland%20ontwaakt&sc=%28cql.serverChoice%20all%20holland%20%20AND%20ontwaakt%29/&wst=holland%20ontwaakt.

*Staak
Het praten en suffen en droomen,
Laat vrij Uw fier geuzenbloed stroomen,
Holland ontwaak!
Holland ontwaak,
Steek de handen uit de mouwen,
Geen razzia's meer op mannen en vrouwen,
Staak!*

De schrijver verwijst naar het geuzenbloed wat door de Nederlandse bevolking moet stromen. Ook hier wordt weer verwezen naar de Tachtigjarige Oorlog waarin de Geuzen streden tegen de Spanjaarden. De schrijver vindt dus dat het Nederlandse volk tegen de Duitse bezetter moet gaan strijden. Dit komt ook naar voren in de zesde regel van deze strofe, de handen moeten uit de mouwen worden gestoken. Er moet iets gedaan worden, onder andere tegen de razzia's die plaats vinden. De Nederlandse bevolking moet gaan staken.

Oproep tot verzet in fases

In de eerste instantie lijkt het logisch om ervan uit te gaan dat de gedichten die niet aansporen tot actief verzet maar nazificatie willen voorkomen in de eerste fase van de bezetting, dus tot februari 1941, werden gepubliceerd. In deze fase was de stemming nog niet zo grimmig en was er door de Duitsers nog niet veel geweld gebruikt. Vanaf de derde fase, april/mei 1943, kwam er een meer anti-Duitse houding onder de Nederlandse burgers. Er werd ook wel gedacht dat vanaf deze fase moest worden gekozen voor of collaboratie of verzet. De belletrïe waarin wordt opgeroepen om actief verzet te plegen zouden daardoor beter in de derde en vierde fase thuis horen.

Voor de gedichten 'De Poort' en 'Der kerken klage' klopt dit vermoeden. Beide gedichten komen uit 1940. 'Denkt om uw leven' valt zeer waarschijnlijk niet in de eerste fase. In het gedicht wordt gesproken over de burgers in de concentratiekampen en over het lot van de Joden. De deportatie van de Joden begon eind februari 1941, vlak voor de Februaristaking die alleen in Amsterdam was. Het grootste gedeelte van de deportaties voltrok zich echter in de periode tussen juli 1942 en september 1943.⁸³ 'Denkt om uw leven' is dus waarschijnlijk na februari 1941 geschreven. Daarnaast wordt er in het gedicht gesproken over de Nederlandse arbeidskrachten die worden opgeroepen voor de *Arbeitseinsatz*. De april-

⁸³ J.C.H. Blom, *Crisis, Bezetting en Herstel*, 79

meistakingen in 1943 vonden in het hele land plaats tegen deze tewerkstelling. Het is daarom aannemelijk dat het gedicht voor april 1943 is geschreven. Met deze beredenering kan er vanuit worden gegaan dat ‘denkt om uw leven’ in de tweede fase van de bezetting is geschreven.

De periodisering van de gedichten ‘wat doe jij’ en ‘uit ‘ons volk’ is lastiger. In beide gedichten zijn geen gebeurtenissen of andere aanwijzingen te vinden die een idee geven van de fase waarin de gedichten zijn geschreven. ‘Holland ontwaak’ geeft wel een iets duidelijker beeld. Door de regel ‘*Geen razzia’s meer op mannen en vrouwen,/ Staak!*’ wordt de indruk gewekt dat het gedicht vlak na de eerste razzia’s in Amsterdam is geschreven en voorstander is van Februaristaking.

Conclusie

Het doel van dit paper was om te weten te komen hoe de illegale belletrrie werd gebruikt om met de veranderingen van de Duitse bezetting om te gaan. Een van de belangrijkste dingen die hierbij naar voren zijn gekomen is de omgang met gevoelens. In alle onderwerpen die zijn behandeld stond het gevoel van de auteur centraal. In de gedichten die gingen over de bombardementen op Rotterdam kwam de anti-Duitse houding goed naar voren, de gedichten over de executies waren vaak een spontane reactie op de gebeurtenis. De gedichten over de bemoediging speelden juist in op de gevoelens van wanhoop van de Nederlandse burgers. Iedereen zat in hetzelfde schuitje dus de auteurs moedigden aan om juist een saamhorigheid te creëren. De illegale belletrrie over het verzet speelde in op de idealen die Nederland had, het behouden van deze idealen moest worden nagestreefd.

Een ander aspect wat vaak terugkwam in de verschillende soorten gedichten was het verlangen naar de vrijheid die Nederland eens had gekend. De anti-Duitse houding die naar voren komt in de gedichten ‘Aan het volk van Rotterdam’ en ‘Wij beschuldigen’ waarin de bombardementen van de geallieerden op Rotterdam centraal staan, komt vooral door het gevoel van de Nederlandse bevolking dat de Duitse bezetter de vrijheden van Nederland heeft afgepakt. Daarnaast kwamen deze gevoelens doordat Duitsland de oorlog was begonnen. Met het binnenvallen van Nederland hadden zij de aanzet gegeven tot alle ellende waar de Nederlandse burgers mee te maken kregen.

In de gedichten over executies komt het thema ‘vrijheid’ ook naar voren. In de gedichten ‘achttien doden’ en ‘twee en zeventig’ wordt aangegeven dat de ter dood veroordeelden allemaal streden voor hun vrijheid. In de gedichten over bemoediging wordt ook vaak verwezen naar de vrijheid die Nederland eens heeft gekend. Volgens de auteurs zal Nederland die vrijheid weer terug krijgen. De illegale belletrrie over het verzet spoorde de Nederlandse burgers vooral aan om te strijden voor hun vrijheid en hun idealen. Hierbij werd onder andere verwezen naar de Tachtigjarige Oorlog waarin de Nederlandse voorouders tegen de Spanjaarden vochten voor hun vrijheid.

Een opvallend aspect in de gedichten met als doel het bemoedigen van de Nederlandse bevolking was de rol die Koningin Wilhelmina speelde. De Duitsers voelden zich minder welkom in de landen waarvan de regering in ballingschap zat zoals het geval was in Nederland. De Koningin gaf met haar vertrek naar Engeland aan dat ze zich niet neerlegde bij de Duitse bezetting. Tijdens de bezetting kreeg de Koningin dan ook een heldenstatus. In ‘zon

van oranje' verheft Jaap Sickenga haar zelfs tot een soort godin. Hierbij wordt weer verwezen naar de vrijheid die Nederland eens weer zal kennen, de Koningin kan daar voor zorgen.

Voor de periodisering van de illegale belletrïe kan de bezetting in Nederland worden verdeeld in de vier verschillende fasen die zijn besproken. Ondanks deze duidelijke fasen is het lastig om de illegale belletrïe goed in periodes te plaatsen. In de dichtbundels die zijn gepubliceerd tijdens de bezetting zijn de gedichten voornamelijk zonder datum en zonder naam gedrukt. Daar komt bij dat er niet altijd duidelijk verwijzingen in de gedichten zitten naar gebeurtenissen of omstandigheden waardoor het lastig is om aanknopingspunten te vinden en een gedicht in de juiste periode te plaatsen. In de eerste instantie lijkt het logisch dat de meeste gedichten uit de illegale belletrïe geschreven zijn in de derde en vierde fase. De stemming in Nederland was toen heviger anti-Duits dan in de eerste en tweede fasen waardoor de verwachting ontstaat dat in deze laatste twee fasen heviger tegen de Duitsers in wordt gegaan. De meeste gedichten die in dit paper zijn behandeld en in een fase konden worden geplaatst, waren echter geschreven in de tweede fase. De groei van de dwangmaatregelen en de noodzaak om meer te voldoen aan de eisen van de Duitse bezetter zorgde er kennelijk voor dat de Nederlandse bevolking meer behoefte kreeg aan het geschreven woord. De illegale belletrïe werd vervolgens gebruikt om de Nederlandse bevolking in deze behoefte te voorzien.

Literatuurlijst

Bronnen

Gregor, N., *Twee hyacinten: een optimistisch monoloog* ('s Gravenhage 1945).

Gebruikte gedichten te vinden op de site van *Het geheugen van Nederland*:

- Anoniem, *Bemoediging*, zonder datum.
- Anoniem, *Denk om uw leven*, zonder datum.
- Anoniem, *Het uur dat komt*, zonder datum.
- Anoniem, *Holland Staakt*, zonder datum.
- Anoniem, *Lied; Aan de burgers van Rotterdam, bij het "Engelsche" bombardement op 3 October 1941*, zonder datum.
- Anoniem, *Mijn Vaderland*, zonder datum.
- Anoniem, *Terreur*, zonder datum.
- Anoniem, *Uit 'ons volk'*, zonder datum
- Anoniem, *Wij beschuldigen!!! (naar aanleiding van een mislukt bombardement van Rotterdam door de Engelschen op 31 maart 1943, waardoor 400 burgers werden gedood en 1100 huizen werden verwoest)*, zonder datum.
- Anoniem, *Zij zullen het niet hebben*, zonder datum.
- Campert, J., *De achttien dooden*, zonder datum.
- Groot, J.H. de., *De Poort*, zonder datum.
- Jacobse, M. (ps. Van Klaas Hanzen Heeroma), *20 Januari 1943*, zonder datum.
- Josselin de Jong, K.H.R. de., *Twee en zeventig*, zonder datum.
- Kamphuis, G., *Der kerken klage*, november 1940.
- Sickenga, J., *Zon van Oranje*, zonder datum.
- Veen, G. van der., *Wat doe jij?*, zonder datum.

Bronnenuitgaven

Groot, J.H. de, Hoekstra, H.G. en Kool, H.C. ed., *Het vrij Nederlands liedboek* (Amsterdam 1960).

Schenk, Magdalena Geertruida, *Geuzenliedboek 1940-1945* (Amsterdam 1946).

Websites

Greatwar.co.uk, 'In Flanders Fields', <http://www.greatwar.co.uk/poems/john-mccrae-in-flanders-fields.htm> (3 juni 2014).

Stadsarchief Rotterdam, 'Gevolgen van het Engelse Bombardement op Rotterdam', <http://www.gemeentearchief.rotterdam.nl/classics/gevolgen-van-het-engelse-bombardement-op-rotterdam> (17 mei 2014).

Stadsarchief Rotterdam, 'Vergeten bombardement, 31 maart 1943',
<http://www.gemeentearchief.rotterdam.nl/vergeten-bombardement-31-maart-1943#doelwit-rotterdamse-haven> (17 mei 2014).

Stichting Geuzenverzet, 'Lied 'Achtien Dooden'' (versie 2007),
http://www.geuzenpenning.nl/index.php?tekst_id=6&lang=NL (26 mei 2014).

Literatuur

Bank, J., 'Literatuur en Duitse bezetting', *Low Countries Historical Review* 110:2 (1995) 224-237.

Blom, J.C.H. *Crisis, bezetting en herstel: tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989).

Dewulf, J. *Spirit of Resistance. Dutch Clandestine Literature during the Nazi Occupation* (New York 2010)

Faassen, S. van, Chen, 'S., A.A.M. Stols, Publisher: 'We are not collaborators'', *Querendo* 40 (2010) 327-364.

Galen Last, D. van., 'The Netherlands', in: Bob Moore (ed.), *Resistance in Western Europe* (Oxford 2000) 189-221.

Gregor, N. *Twee hyacinten: een optimistisch monoloog* ('s Gravenhage 1945).

Groot, J.H de., Hoekstra, H.G., Kool, H.C. *Het vrij Nederlands Liedboek* (Amsterdam 1960).

Heijden, C. van der. *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2002).

Jong, D. de. *Het vrije boek in onvrije tijd: bibliografie van illegale en clandestiene belletrrie* (Schiedam 1978).

Jong, L. de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel VII/2* (Den Haag 1976).

Lewin, L. *Het clandestiene boek 1940-1945* (Amsterdam 1983).

Moor, W. de., Mülders, U., Hoeymakers, M., 'Het idealistische perspectief in *Het Vrij Nederlandsch Liedboek*, in: Hans Ester, Wam de Moor ed., *Een halve eeuw geleden. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in de literatuur* (Kampen 1994) 242-254.

Spanjaard, A. *De slag om vesting Holland. Langs de sporen van de Duitse aanval rondom Dordrecht, Rotterdam en Den Haag 10-15 mei 1945* (Delft 2011).

Spek, J. van. *Om niet te vergeten. De Tweede Wereldoorlog herdacht in Amersfoort* (Amersfoort 2005) 12.

Stone, H. *Writing in the Shadow: Resistance Publications in Occupied Europe* (London 1996).

Weevers, Th., 'The Poetry of Dutch Resistance', *The Modern Language Review* 40:3 (1945) 197-204.

Wellenstein, E.P. 'Mom'. *Nummers die een ziel hebben. Persoonlijke ervaringen in kamp Amersfoort, een concentratiekamp in Nederland* (Amsterdam 2013).